

ИНСОНИЯТ ЖАМИЯТИ ТАРИХИДА БИЛИШНИНГ ТАРАҚҚИЙ ЭТИШИ

Феруза Аминовна Туракулова

Қўқон ДПИ катта ўқитувчиси

t.a.feruzaxon@gmail.com

Аннотация: *Мазкур мақолада Билиш – моддий ва маънавий борлиқнинг инсон миясидаги муайян мақсадга қаратилган фаол акс этиши, фалсафа инсон билишининг энг умумий томонларини, қонуниятларини ва хусусиятларини ўрганувчи фанлиги ва билиш тўғрисидаги турли қарашларнинг мавжудлиги баён этилган.*

Калит сўзлар: *инсон, билиш, сезги, фалсафий муаммо, тафаккур, ақл, илм, хукм*

Аннотация: *В данной статье Познание – это активное отражение материального и духовного бытия в мозгу человека, направленное на достижение определенной цели, философия – это наука, изучающая самые общие стороны, закономерности и особенности человеческого познания, существование различных взглядов на познание..*

Ключевые слова: *человек, знание, интуиция, философская проблема, мышление, разум, наука, суждение*

Abstract: *In this article, Cognition is an active reflection of material and spiritual being in the human brain, aimed at achieving a certain goal, philosophy is a science that studies the most general aspects, patterns and features of human cognition, the existence of different views on cognition. .*

Key words: *man, knowledge, intuition, philosophical problem, thinking, mind, science, judgment.*

Билиш – моддий ва маънавий борлиқнинг инсон миясидаги муайян мақсадга қаратилган фаол акс этишидир. Фалсафа фани инсон билишининг энг умумий томонларини, қонуниятларини ва хусусиятларини ўргангани ва очиб беради. Бу тарзида турли қарашлар мавжуд:

Д.Юм билишнинг манбаи субъектив сезги ва идрокларимиз биз ўз сезги ва идрокларимиз чегарасидан ташқарида нима борлигини била олмаймиз-деган.

И.Кант – объектив борлиқни тан олиб, у предмет ва ходисаларни «нарсалар ўзида»гина бўлади. «Нарсалар биз учун»лигини инсон билади, бу инсонни қуршаб турган ходисалар, нарсалар. «Нарсалар ўзида»лигини инсон била олмайди. Бу еркинлик, ўлмаслик, худо ва шу кабилар. Кант билиш назариясини биринчи бўлиб фалсафий муаммо сифатида, ҳар томонлама қараб чиққан файласуфдир.

В.Гегел- (Хегел) – инсон билишини мутлоқ рухнинг инсон қиёфасида ўз – ўзини англашидир дейди.

Л.Фейербах – дунё инсондан ва унинг онгидан ташқарида мавжуд, инсон билиш табиатнинг унинг сезгилари ва тафаккуридаги тўғри инъикосдир дейди.

Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Навоий – инсон табиат ва жамиятни ҳамда ўзини билишга қодир, инсон билиши сезги ва идроклардан бошланиб,

тафаккурга томон ривожланиб боради. Инсон ақли – фаол, у билишнинг асосий кулолидир. Улар инсон билиши маълум нарсалардан номаълум нарсалар томон ривожланиб боради, деб кўрсатади. Инглиз олими Ф.Бекон (17-18- аср) – инсон билиши сезгилардан бошланади, билишнинг манбаи тажрибадир-дейди.

Билиш инсоннинг табиат, жамият ва ўзи тўғрисида билимлар хосил қилишга қаратилган ақлий, маънавий фаолият туридир. Инсон ўзини қуршаб турган атроф-мухит тўғрисида билим ва тасаввурга эга бўлмай туриб, фаолиятнинг бирон-бир тури билан муваффақиятли шуғуллана олмайди. Билишнинг махсули, натижаси илм бўлиб, ҳар қандай касб-корни эгаллаш фақат илм орқали рўй беради. Шунингдек, билиш инсонгагина хос бўлган маънавий эҳтиёж, ҳаётий заруриятдир. Инсоният кўп асрлар давомида орттирган билимларини умумлаштириб ва кейинги авлодларга бериб келганлиги туфайли ҳам ўзи учун қатор қулайликларни яратган. Инсон фаолиятининг ҳар қандай тури муайян илмга таянади ва фаолият жараёнида янги билимлар хосил қилади. Кундалик фаолият жараёнида тажрибалар орқали билимлар хосил қилиш бутун инсониятга хос бўлган билиш усулидир. Билимлар бевосита ҳаётий эҳтиёждан, фаровон ҳаёт кечириш заруратидан вужудга келган ва ривожланган. Инсониятнинг анча кейинги тараққиёти давомида илмий фаолият билан бевосита шуғулланадиган ва илмий назариялар яратувчи алоҳида ижтимоий гуруҳ вужудга келган. Булар илм-фан кишилари бўлиб, илмий назариялар яратиш билан шуғулланганлар.

Билишнинг 2 шакли мавжуд:

1. Кундалик (эмпирик) билиш;
2. Назарий (илмий) билиш.

Кундалик билиш усуллари ниҳоятда хилма-хил ва ўзига хос бўлиб, бундай билимларни системалаштириш ва умумлашган ҳолда кейинги авлодларга бериш анча мушкулдир. Ҳозирги замон ғарб социологиясида халқларнинг кундалик билим хосил қилиш усулларини ўрганувчи махсус соҳа этнометодология фани вужудга келган. Гносеология асосан назарий билиш ва унинг ривожланиш хусусиятларини ўрганиш билан шуғулланади. Назарий билишнинг объекти, субъекти ва предметини бир-биридан фарқлаш муҳим.

Тадқиқотчи-олим, файласуф, санъаткор ва бошқаларнинг, умуман инсоннинг билимлар хосил қилиш учун илмий фаолияти қаратилган нарса, ходиса, жараён, муносабатлар билиш объектлари ҳисобланади. Билиш объектлари моддий, маънавий, конкрет, мавҳум, табиий ва ижтимоий бўлиши мумкин. Билиш объектлари енг кичик зарралардан тортиб улкан галактикагача бўлган борлиқни қамраб олади. Билиш объектларига асосланиб, билим соҳалари табиий, ижтимоий-гуманитар ва техник фанларга ажратилади. Билиш билан шуғулланувчи кишилар ва бутун инсоният билиш субъекти ҳисобланади. Айрим олинган тадқиқотчи-олимлар, илмий жамоалар, илмий тадқиқот институтлари ҳам алоҳида билиш субъектларидир.

Илмий билиш фаолият табиат ва жамият моҳиятини билишгагина эмас, балки инсоннинг ўзига ҳам қаратилиши мумкин. Инсон ва бутун инсоният айни бир вақтда

хам билиш объекти, ҳам билиш субъекти сифатида намоён бўлади. Билишнинг мақсади илмий билимлар ҳосил қилишдангина иборат эмас, балки билиш жараёнида ҳосил қилинган билимлар воситасида инсоннинг баркамоллигига интилиш, табиат ва жамиятни инсонийлаштириш, табиий ва ижтимоий гармонияга эришишдир. Билиш предмети субъектнинг билиш фаолиятини камраб олган билиш объектининг айрим соҳалари ва томонларидир. Фаннинг ўрганиш соҳаси тобора конкретлашиб боради. Табиатшунослик фанларини билиш предметига қараб ботаника, зоология, география ва бошқа соҳалари вужудга келгандир. Тадқиқот предмети фанларни бир-биридан фарқлашга имкон берадиган муҳим белгидир.

Билиш даражаларини шартли равишда қуйи, юқори ва олий даражага ажратиш мумкин.

Билишнинг қуйи даражаси барча тирик мавжудотларга хос бўлиб, ҳиссий билиш дейилади. Ҳиссий билиш сезгилар воситасида билишдир. Инсоннинг сезги аъзолари бўлмиш кўриш, эшитиш, хид билиш, таъм билиш, тери сезгиси бошқа мавжудотларда бўлгани сингари унинг нарсаларга хос хусусияти, белгиларини фарқлаш, табиий муҳитга мослашиш ва ҳимояланиши учун ёрдам беради. Билишнинг қуйи босқичида сезги, идрок, тасаввур, диққат, хаёл ташқи олам тўғрисида муайян билимлар ҳосил қилишга ёрдам беради.

Билишнинг юқори босқичи фақат инсонларгагина хос бўлиб, ақлий билиш ёки рационал билиш дейилади. Агар инсон ўз сезгилари ёрдамида нарса ва ходисаларнинг фақат ташқи хосса ва хусусиятларини билса, тафаккур воситасида нарса ва ходисаларнинг ички моҳиятини билиб олади. Моҳият эса ҳамиша яшириндир, у доимо ходиса сифатида намоён бўлади. Ҳар бир ходисада моҳиятнинг фақат бир томонигина намоён бўлади. Шу боисдан ҳам ходиса алдамчи ва чалғитувчидир. Бинобарин, инсон сезгиларининг бирон бир нарса ёки ходиса тўғрисида берган маълумотлари ҳеч қачон унинг бутун моҳиятини очиб бера олмайди. Тушунча ақлий билиш ёки тафаккур воситасида билиш ҳиссий билишни инкор этмайди, балки сезгилар воситасида олинган билимларни умумлаштириш, таҳлил қилиш, синтезлаш, мавҳумлаштириш орқали янги ҳосил қилинган билимлардан тушунчалар яратилади. Тушунчада инсоннинг ҳиссий билиш жараёнида орттирган барча билимлари мужассамлашади. Тушунча ақлий фаолият маҳсули сифатида вужудга келади. Нарса ва ходисалар моҳиятига чуқурроқ кириб боришда тушунча муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Ақлий билиш ҳиссий билишга нисбатан анча мураккаб ва зиддиятли жараёндир. Ақлий билишда нарса ва ходисаларнинг туб моҳиятини билиш учун улардан фикран узоқлашиш талаб этилади. Инсоннинг моҳияти аввало, унинг ақл ва тафаккурга, яратиш қудратига, меҳр-шафқат ҳиссига, меҳнат қилиш, сўзлаш қобилиятига эга эканлигида намоён бўлади. Инсон тушунчаси ўзида инсониятнинг кўп асрлар давомида орттирган билимларининг маҳсули сифатида шаклланди. Ҳар бир фан ўзига хос тушунчалар аппаратини яратади ва улар воситасида моҳиятни билишга интилади. И. Кантнинг фикрича, нарсаларнинг моҳияти сўз ва тушунчаларда мужассамлашади.

Яъни биз сўз ва тушунчаларни ўзлаштириш жараёнида бирон бир билимга эга бўламиз. Хар бир инсон дунёга келар экан, тайёр нарсалар, муносабатлар билан бир қаторда тайёр билимлар оламига ҳам кириб боради. Ҳукм ақлий билиш нарса ва ходисаларга хос бўлган белги ва хусусиятларни тасдиқлаш ёки инкор этишни тақозо этади. Тафаккурга хос бўлган ана шу тасдиқлаш ёки инкор этиш қобилиятига ҳукм дейилади. Ҳукмлар тушунчалар воситасида шаклланади. Ҳукмлар янги билимлар ҳосил қилишга имконият яратади, улар воситасида нарса ва ходисалар моҳиятига чуқурроқ кириб борилади. Шундай қилиб, ҳукм нарса ва ходисаларнинг туб моҳиятини ифодаловчи энг муҳим белги ва хусусиятлар мавжудлигини ё тасдиқлайди ёки инкор этади. Масалан, инсон ақлли мавжудотдир, деган ҳукмда инсонга хос энг асосий белги - ақлнинг мавжудлиги тасдиқланапти. Бироқ инсон шундай мураккаб мавжудотдирки, унинг моҳияти фақат ақлли мавжудот эканлиги билан чекланмайди. Чунки қирғинбарот урушлар, экологик инкирозлар ақлли мавжудот бўлган инсон томонидан амалга оширилди. Инсон ахлоқли мавжудотдир. Инсон тўғрисидаги ҳозирги замон фанининг муҳим хулосаси ана шу. Хулоса ақлий билишнинг муҳим воситаларидан бири, янги билимлар ҳосил қилиш усулидир.

Хулоса чиқариш индуктив ва дедуктив бўлиши, яъни айрим олинган нарсаларни билишдан умумий хулосалар чиқаришга ёки умумийликдан алоҳидаликка бориш орқали бўлиши ҳам мумкин. Бинобарин, тушунча, ҳукм ва хулосалар чиқариш илмий билишнинг муҳим воситаларидир. Бундай билиш инсондан алоҳида қобилият, кучли иродани тарбиялашни, нарса ва ходисалардан фикран узоқлашишни, диққатни бир жойга тўплашни, ижодий ҳаёлни талаб этади.

Билишнинг олий даражаси - интуитив билиш, қалбан билиш, ғойибона билишдир. Ўзининг бутун борлигини фан, дин, сиёсат ва саноат соҳасига бағишлаган буюк кишилар ана шундай билиш қобилиятига эга бўладилар.

Хулоса қилиб айтганда, инсон билиш орқали табиий муҳитга мослашади, нарса ва ходисаларнинг ташқи хосса ва хусусиятларини, ички моҳиятини билиб олади ва янги билимлар ҳосил қилиш усуллари ёрдамида

жамият тарихини тараққий эттиришида фаол иштирок этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Муаллифлар жамоаси. ИЖТИМОИЙ ФАЛСАФА (ўқув қўлланма) Тошкент-2008
2. Основы философии / Под ред. Ахмедова М. – Т.: Шарк, 2003.
3. Назаров Қ. Билиш фалсафаси. – Т.: Университет, 2005.
4. Классическая наука Средней Азии и современная мировая цивилизация. – Т.: 2000.
5. Шермухамедова. Н.А. Фалсафа ва фан методологияси. –Т.:Университет, 2005-324 б